

СУДОВА ПРОМОВА: МОВНИЙ АСПЕКТ

Р. С. Кацавець,
кандидат юридичних наук
(Міжгалузевий інститут
управління)

За умов бурхливого розвитку сучасного українського суспільства все виразнішою стає потреба у яскравих особистостях, здатних самостійно мислити й переконувати живим словом. Саме такі ми маємо бути юристи, адже переважній більшості з них часто доводиться виступати в якості ораторів, виголошуючи публічні промови у судових процесах. Тому володіння навичками публічного мовлення було, є і завжди залишатиметься необхідною професійною якістю справжнього правника.

Підготовка судової промови торкається різних аспектів: правових, етичних, логічних та мовних, а судова риторика наразі набуває особливої актуальності як важлива складова культури судового процесу. **Метою статті** є спроба розглянути саме мовний аспект в діяльності оратора щодо підготовки та виголошення промови.

Проблеми риторики були предметом дослідження в різні історичні періоди. Будь-який судовий процес, будучи формою мовленнєвого спілкування, вимагає ораторської комунікації – переконання суддів, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості запропонованих ними рішень. Змістом судових промов завжди є певні думки, ідеї, доводи, міркування, які потрібно донести аудиторії судового процесу. Вони неминуче пов'язані з особистим ставленням людей до результатів досліджень, етичними мотиваціями, емоційним сприйняттям інформації, психологічним станом впевненості чи невпевненості у правильності зроблених висновків.

Актуальність теми дослідження зумовлена наявним дефіцитом ораторського мистецтва сучасних правників, недостатньою увагою науковців до проблем правової, етичної, логічної та мовної культури учасників судових дебатів.

В процесі дослідження зазначених аспектів цього питання поступово стає очевидним, що серед них найбільш нагальною та потребуючою вирішення є проблема підвищення культури мовлення – у суспільстві загалом і ораторських здібностей судових промовців зокрема, а саме шляхом виховання живим словом, спрямованим на професійну орієнтацію. Підтримуючи думку відомої поетеси сучасності Ліни Костенко про те, що мовне й мовленнєве безкультур'я багатьох представників владних структур й інформаційного простору в країні стають «зоною біди», з якої треба виходити, аби не стати «людьми великої динаміки, але вузького інтелекту» [5, 227], вважаємо, що культура мислення, мови і мовлення як фактор державотворчий – наразі досить актуальна проблема, що вимагає вирішення на державному рівні.

З цією метою можна запропонувати розглянути проблему риторики під кутом впливу її на ораторське мистецтво сучасних риторів – через призму «думка-мова-мовленнєвість». Безумовно, прагнення до гармонії особистості і суспільства, істини і краси є одним з найвищих ідеалів суспільства. Наблизитись до нього і реалізувати найбільш вдалі його моделі видається за можливе лише за умови творчого поєднання античних постулатів із сучасним рівнем вимог до ораторського мистецтва, суспільно-політичних засад із морально-етичними.

Враховуючи, що в нашій державі протягом десятиліть судочинство велося російською мовою, у правовій сфері усталились певні словесні форми і професійні фразеологізми – так звані кальки, казенні штампи, що й наразі вживаються в українській юридичній мові. Безумовно, побутуюча мова в усі часи є віддзеркаленням суспільних відносин, і правничка лексика, залишена нам «у спадок» від часів тоталітаризму і

державницької ідеології, не є виключенням.

Окрім того, проведене автором дослідження судових промов виявило й інші серйозні недоліки, зокрема, спрощеність композиції обвинувальної і захисної промов. Все це можна легко пояснити відсутністю науково обґрунтованих рекомендацій, які повинні бути розроблені на основі узагальнення практики застосування певних норм до змісту і структури судової промови, а також сучасних досягнень процесуалістики як науки і судової риторики.

Якщо звернутись до визначень, судовою промовою є цілеспрямованим виступом, що має вплинути на адресата. Вплив, своєю чергою, є процесом привертання уваги слухачів до предмета мовлення. «Промова повинна розцвітати і розгортатися тільки на основі повного знання предмета», – писав Цицерон [8, 90]. Отже, одним з важливих засобів впливу у судовій промові є сама організація матеріалу.

Розпочати свою промову з красивого періоду, що містить красиву думку, – справа нелегка. Перші фрази завжди треба добре обдумати і задалегідь підготувати. Античні оратори вважали вдалий початок досить важливим елементом подальшої промови. Наприклад, Цицерон пропонував застосовувати у вступі особливий спосіб впливу на слухачів – «шляхом тонких лестощів» [8, 87].

Судовий оратор за допомогою фактів раціонально впливає на суддів, і якщо він не боїться ставити гострі питання і знаходити на них правильні відповіді – його промова звучить переконливо. Але не меншим за значущістю в судовій промові як процесі безпосередньої комунікації є емоційний вплив, оскільки переконання, як відомо, досягається двома шляхами – раціональним та емоційним.

У працях юристів щодо культури судової промови нерідко висловлюється думка, що промова має бути образною, емоційною, але в той же час деякі автори цілком слушно застерігають ораторів-початківців від невиправданого захоплення художніми засобами. Адже в промові все повинно бути підкорене єдиній меті – переконанню присутніх у доведеності істини. Якщо ж кількість емоційних елементів впливу цьому лише заважає – вони будуть у ній недоречними. «Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотну дію. Багато слів для небагатьох думок – неспростовне свідчення посередності; ознака видатної голови – багато думок у небагатьох словах», – влучно зазначає А. Шопенгауер [9, 50].

Зрозуміло, що для судової промови є характерною авторська оцінка фактів, яка може виражатися конструкціями: *я вважаю, я думаю* та ін.

За їх допомогою оратор намагається залучити усіх учасників процесу до своїх міркувань. Дослідження свідчать, що обвинувальна промова відрізняється більшою категоричністю міркувань у порівнянні із захисною, що виражається у вживанні таких конструкцій, як: *я заявляю, я запевняю* та інших дієслів, яким властивий відтінок категоричності думки. У захисній промові категоричність присутня не завжди, особливо у тих випадках, коли в адвоката немає можливостей оспорювати кваліфікацію злочину, і здебільшого виражається застосуванням виразів на кшталт: *я думаю, на мою думку, я сподіваюся, я передбачаю* тощо.

Важливим засобом мовного впливу на учасників судового засідання є точність слововживання, коли оратор привертає увагу суду до важливих, на його погляд, явищ. Як зразок можна звернутись до промови визначного правознавця С. А. Андріївського, що запам'ятався сучасникам як непересічна творча особистість. У промові (справа Мироновича) про значення експертизи, що внесла неточність в матеріали справи, він каже: «...*выступил профессор Сорокин. Экспертизу его называли блестящей: прилагательное это я готов принять только в одном смысле – экспертиза эта, как все блестящее, мешала смотреть и видеть. Вернее было бы назвать ее изобретательной*». Аналізуючи матеріали попереднього слідства, оратор звертає увагу на неточності, допущені в них через неправильне слововживання: «*Биография Мироновича в обвинительном акте заканчивается следующими словами: он слыл и за человека, делавшего набеги на скопцов, проживающих в его участке, и к тому же за большого любителя женщин. «Большой любитель женщин... делает набеги на скопцов...*» *Можно подумать, что Миронович, как фанатик сластолюбия, искоренял скопцов за их равнодушие к женскому полу!.. Но оказывается, что здесь говорится о взятках*» [1, 186-187].

Отже, неточне слововживання почасти може призвести до неправильних висновків і навіть до помилкового формулювання обвинувачення, що є неприпустимим. У кожній судовій справі за словом стоять права та інтереси особи, і рішення, прийняте в ній, особливо в кримінальному процесі, може виявитися доленосним. Щоб усі формулювання були істинними, слід знати і активно застосовувати основні закони мислення, аби правильно його упорядковувати у словесних формах.

Таким чином, переконливість є важливою якістю судової промови і досягається шляхом словесного обґрунтування тез і висновків. «Найкраща форма підготовки судової промови – це складання детальних тез промови... Правильна побудова тез судової промови вимагає від оратора

чіткого розуміння, що є головним, а що другорядним і допоміжним» [7, 25]. Без цього її проголошення не має сенсу. Тому судовий оратор має володіти логікою міркування – умінням обґрунтувати свою правоту і логічно доводити неспроможність тез опонента.

Щоб правильно побудувати міркування, дійти із істинних міркувань істинного висновку, йому необхідні знання, сформовані логікою основних законів мислення – закону тотожності, закону протиріччя, закону достатньої підстави. Будь-який акт мислення має відповідати законам логіки. Це важливо для підвищення ефективності мисленнево-мовленнєвої діяльності оратора та для уникнення помилок.

Закон тотожності вимагає, аби думка була виражена ясно, точно, щоб при повторенні мала стійкий, визначений зміст, скільки б разів вона не повторювалась.

Закон протиріччя навчає послідовності в мисленні і мові, несуперечливості думок, оскільки за ним дві протилежні думки про один і той самий предмет, взяті в один і той самий час, в одному і тому самому відношенні, не можуть бути одночасно істинними.

Закон достатньої підстави твердить, що істина кожного висунутого у промові положення повинна бути підкріплена дійсними фактами, обґрунтованою іншими думками, істинність яких практично доведена. Судження в промові взагалі не можуть бути проголошеними без відповідного обґрунтування. З викладеного слід зробити висновок, що відхилення від вимог законів логіки, безперечно, знижує переконливість промови, ускладнює процес з'ясування справи, а іноді й спричинює несправедливий вирок. «В основу судового красномовства покладено необхідність доказувати і переконувати», – писав видатний оратор, майстер психологічного впливу А. Коні [4, 28].

Логічні засади є базою, яка визначає обґрунтованість, переконливість і доказовість судової промови. Знання законів логіки, їх дотримання вважається необхідною умовою для правильного мислення, висловлювання своїх думок. В процесі судочинства, де на основі доказів формуються певні висновки і приймаються відповідні рішення у справі, їх знання і практичне застосування набуває особливого значення [10, 119].

Для того, щоб досягти успіху в судовому спорі, потрібно добре знати матеріали справи, мати бездоганні теоретичні знання і практичні навички. Важливу роль у суперечці відіграють певні прийоми. Наприклад, Р. Гарріс, звертаючись до прокурорів, говорив: «Не слід заручатися штучними прийомами заради того, щоб досягти осуду людини, але ніхто не зобов'язаний відмовлятися від них тільки тому, що предметом промови є зло-

чинна дія. Ваш обов'язок полягає в тому, щоб доказати винуватість підсудного перед присяжними, якщо можете це зробити чесними засобами. Щоб досягти цього, слід передавати факти у природній послідовності (це мистецтво), у найбільш стислому вигляді (це мистецтво) і з найбільшою простотою (це також мистецтво)» [2, 21]. Таким мистецтвом має володіти кожен юрист, особливо у суперечці, де велике значення мають певні прийоми, правила, і, першою чергою, правила логіки.

Задля доказування закони логіки вимагають, передусім, від тез, які доказуються, точного визначення. «Тези повинні містити головні положення, найважливіші докази, хід міркувань, необхідні фактичні, юридичні, суспільно-політичні висновки... Бо всяка невизначеність, розпливчастість предмета обговорення неминуче вплине на невизначеність висновків судового ратора» [4, 76]. Логічною умовою результативної суперечки є визначеність предмета, ясність позиції тих, хто веде суперечку. Якщо процесуальний супротивник формулює свою думку невизначено чи занадто багатослівно, її потрібно повторити при викладі заперечень у більш ясній і короткій формі, щоб стало зрозуміло, що слід заперечувати – тези чи засоби доказування.

Для з'ясування цієї обставини виступ процесуального супротивника має бути уважно вислуханий. Мистецтво слухати надзвичайно цінується у полеміці. Під час промови не слід перебивати оратора, висловлювати свої невдоволення і незгоду мімікою, жестами. На жаль, це ще дозволяють собі деякі промовці – як прокурори, так і адвокати. Аби сприймати слова і докази процесуального супротивника у тому значенні, яким саме він їх наділяє, потрібно бути уважним і зосередженим [1, 105].

Під час дослідження проблеми судової промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України, зокрема, у мовному аспекті, видається досить ефективним звернення до настанов блискучого майстра риторського мистецтва О. Мерзлякова.

Красномовство сягає своїм корінням прадавніх періодів суспільного життя, хоча було воно тоді радше даром природи, аніж плодом мистецтва. Коли ж греки стали вважати красномовство наукою, між ними з'явилися так звані оратори, які використовували своє мистецтво або у справах державних, або судових [11, 108].

При складанні судових промов та документів слід уникати лексичних повторів, багатозначних термінів, просторічних виразів та жаргонізмів. Видатний вчений-енциклопедист, блискучий красномовець Михайло Ломоносов «відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчуті гармонію, виявив її чарівність і відсторонив її

грубість» [12, 63], довів, що у мові достатньо засобів для відтворення майже кожної ситуації чи явища, варто лише розкрити для себе її величезний потенціал. Особливо ретельно слід добирати слова, що передають відомості з фактичного боку справи.

Щоб судові промови були бездоганними, треба дотримуватися певних вимог щодо їх складання, а саме професійної несуперечливості і мовної нормативності. Ці два важливих компоненти є взаємопов'язаними, бо лише правдиве відображення і грамотне занотовування конкретних фактів створюють досконалий документ.

Серед правових текстів чільне місце посідають судові промови, а також інші документи, що оголошуються в суді. Оскільки вони мають писемно-усний характер, вимоги до них є досить специфічними. Тут виходить на перший план проблема мови і мовлення, адже її розв'язання надає судовим ораторам можливість досягти високого рівня мовно-мисленнєвої майстерності [3, 28].

Загальновідомо, що мова правників досить специфічна, вирізняється своєрідною юридичною термінологією, відповідною структурою побудови речень і тексту. Наприклад, часто вживаються словосполучення дієслівного типу, дієприкметникові і дієприкметникові звороти, пряма мова.

Однією з особливостей мови державних обвинувачів і адвокатів-захисників є використання складних речень. Однак перевантаження тексту такими реченнями небажане. «Віддавайте перевагу коротким реченням. Дотримуйтесь правила, що кожна нова думка вимагає нового речення... Довгі висловлювання малопереконливі», – радив відомий юрист-практик П. Пороховщиків [13, 38].

У правовій діяльності завжди наявний цілий комплекс чинників – психологічних, логічних і етичних. Це вимагає від оратора застосування певних закономірностей психологічної організації, точних визначень, чітких суджень і обґрунтування їх доказами, переконань та етичних принципів, що сформувалися у правничій сфері. А нормативність літературної мови забезпечує, своєю чергою, правильне розуміння висловлюваних думок, дотримання відповідних правил при доборі лексики, утворенні граматичних форм, сполученні слів, побудові речень та складанні тексту процесуальних документів. Тільки за дотримання такої сукупності судово промова буде бездоганною, свідчитиме про гідний рівень професійної підготовленості оратора та досягатиме своєї основної мети – з'ясуванню істини у судовому процесі, а, отже, і захисту охоронюваних законом прав і свобод.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Андриевский С. А. Драмы из жизни. Защитительные речи. – Петроград, 1916.
2. Бейл Ф., Каттс Д., Плауден В., Сендфорд К. Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика. – К., 2006.
3. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6.
4. Кони А. Ф. Избранное. – М., 1989.
5. Костенко Ліна. Культура мислення як фактор державотворчий / Києво-Могилянська академія. Публічна лекція № 10. – К., 2000.
6. Костюченко О. Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України. – К., 2006.
7. Молдован В. В. Судова риторика: навч. посібн. – К., 2006.
8. Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. – М., 1972.
9. Шопенгауэр А. Эристика или искусство спорить. – СПб., 1990.
10. Загурський О. Б. До питання права на репліку в судових дебатах // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України (Збірник наукових статей викладачів юридичного факультету). – Випуск 7. – Івано-Франківськ, 2002.
11. Сагач Г. М. Риторика: навч. посібн. – К., 2000.
12. Кацавець Р. С. Культура мови у професійному спілкуванні юристів: навч. посібн. – К., 2007.
13. Сергеев П. Искусство речи на суде. – М., 1988.

УДК 343.131

Кацавець Р. С. Судова промова: мовний аспект

Судова промова – це цілеспрямований виступ, що має вплинути на адресата. Вплив – це процес привертання уваги слухачів до предмета мовлення. Текст судової промови має відповідати загальним правилам мови, якою здійснюється судочинство, та вимогам щодо складання процесуальних документів.

Ключові слова: судова промова, слововживання, риторика, закони логіки, красномовство

Кацавец Р. С. Судебная речь: языковой аспект

Судебная речь – это целенаправленное выступление, которое должно повлиять на адресата. Влияние – это процесс привлечения внимания слушателей к предмету вещания. Текст судебной речи должен отвечать общим правилам языка, на котором осуществляется судопроизводство, и требованиям относительно составления процессуальных документов.

Ключевые слова: судебная речь, словоупотребление, риторика, законы логики, красноречие

Ruslan S. Katsavets. Judicial speech: language aspect

Judicial speech is purposeful appearance which must influence on an addressee. Influence is a process of bringing in of attention of listeners to the article of broadcasting. Text of judicial speech must correspond with the general rules of language and legal proceeding and with the requirements in relation to drafting of judicial documents.

Key words: judicial speech, word usage, rhetoric, logic laws, eloquence